

ДАНИИ ЗА ПРОМЕНИТЕ НА ШИРОКИТЕ ГЛАСНИ В ПОЗИЦИЯ ВЪН ОТ УДАРЕНИЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ДИАЛЕКТИ

ЛУЧИЯ АНТОНОВА-ВАСИЛЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

luchantonova@gmail.com

В доклада се разглеждат данни от основните типове български диалекти за редукцията на широките гласни в тесни. Използват се сведения от писмени източници и от собствени теренни изследвания за говори във и извън съвременните държавни граници. Обръща се внимание на редукцията $o > y$, $a > \text{ъ}$ на гласните в източните и в западните говори; на различията при редукцията на гласната e . Коментират се случаите на т.н. акавизъм, чиито прояви също се свързват с наличието на ударение и с влиянието му на опозицията широки ~ тесни гласни и съответно на гласните, свързани в корелативно противопоставяне в тази опозиция. Обсъжда се връзката между ударения квантитет, който е регистриран в някои диалекти, и редукцията.

Ключови думи: фонетика; ударение; силово динамично ударение; ударен квантитет; редукция; акавизъм; български диалекти

DATA ON THE CHANGES IN THE UNSTRESSED BROAD VOWELS IN THE BULGARIAN TERRITORIAL DIALECTS

LUCHIA ANTONOVA-VASILEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

luchantonova@gmail.com

The paper examines data from the main types of Bulgarian dialects on the reduction of wide vowels into narrow ones. Information from written sources and from own field research on speech within and beyond modern state borders is used. Attention is paid to the reduction $o > y$ (u), $a > \text{ъ}$ (ə) of vowels in Eastern and Western dialects as well as of the differences in the reduction of the vowel e . The cases of so-called akavism ($o > a$), the manifestations of which are also associated with the presence of an accent and with his influence of the opposition broad ~ narrow vowels are considered. The relationship between stressed quantity, which is recorded in some dialects, and reduction is discussed.

Keywords: phonetics; accent; force dynamic stress; stressed quantity; reduction; akavismus; Bulgarian dialects

Българският език притежава редица особености, които го отличават от съседните му славянски езици, и една от тях е наличието на силово, динамично ударение – срв. картата *Общи типологични особености на българския език в техните исторически граници в Обобщаващия том на Български диалектен атлас* (БДА. ОТ/BDA. ОТ 2001: к. № 2).

И в диалектологията на Ст. Стойков пише: „Българските диалекти са напълно еднакви по характер на ударението. Във всички то е силово (динамично), поради което съществуват известни по-големи или по-малки разлики между ударени и неударени срички“ (Стойков/Stoykov 2003: 221). Общо е мнението, че от фонологична гледна точка българското ударение се характеризира с влияние върху артикулацията на гласните само по сила на учленението, но не и по квантитет и по тоналност. Според основните диалектоложки трудове силовото ударение води до развитието на явлениято редукция – стесняване, или, както се изразява Ив. Кочев, „съкращаване на степента на разтвора“. На тази склонност се основава „редовната“ редукция $e > u$; $o > y$; $a > \text{ъ}$ (Кочев/Kochev 2010: 46, 47) на широките неударени гласни. По-различно е мнението на Д. Тилков и Т. Бояджиев за българското ударение. Те разглеждат различни теории за ролята на акустичните (височина, сила, тембър и т.н.) и физиологичните (интензитет, учленителна сила и т.н.) показатели на ударените гласни и стигат до извода, че е трудно да се твърди, че българското ударение е силово. Според тях ролята на интензитета при възприемането на ударението в български е несъмнена, но не е единствена (Тилков, Бояджиев/Tilkov, Boyadzhiev 1977: 67–71). Вл. Жобов възприема схващанията на Тилков и Бояджиев и свързва промените на неударените гласни с темброви промени по признака напрегнатост (Жобов/Zhobov 2004: 43–45).

Докато характерът на ударението в българските диалекти се приема за еднакъв или еднотипен, то редукцията на неударените гласни не е еднаква нито по начина, по който се реализира при отделните вокали, нито по разпространението ѝ на българската езикова територия. Ст. Стойков определя 4 групи диалекти по отношение на редукцията: 1. Говори без редукция (*зелѐно, д̀арове, ба̀шт̀а*) – западните говори и източните говори около ятовата граница; 2. Говори с полуредукция (*зелѐно, д̀арове, ба̀шт̀а*) – рупските говори; 3. Говори с частична пълна редукция, т.е. редукция, която не обхваща всички гласни, а само някои от тях, обикновено *o* и *a* (*зелѐну, д̀аруве, б̀ьшт̀а*) – някои родопски и тракийски говори; 4. Говори с пълна редукция (*зилѐну, д̀ьрувѐ, б̀ьшт̀а*) – балканските говори. Той отделя специално внимание на различията при редукцията на гласната *e*, която в повечето случаи се редуцира в *u*, но в някои говори край сонорна съгласна *p*, *l*, *m*, *n* се редуцира в *ъ*: *пѐп'ъл, к̀ор'ьн, д̀ев'ьр, зѐм'ь, гн'ьзд̀о* и пр. Освен това Ст. Стойков посочва, че редукцията не е съвременно звуково явление, свързано с учленителната база, а е свързана с исторически процеси, протекли в миналото, последиците от които са налице сега. Затова редукцията не засяга еднакво

една и съща широка гласна във всичките ѝ фонетични и морфологични позиции, а само в определени положения (Стойков/Stoykov 2003: 211, 212).

Цел на настоящото изследване е да се проследят някои характерни страни от проявите на явлението редукция на неударените гласни в българските диалекти, които са свързани с особености на ударението в българския език. Тъй като редукцията на гласните е явление, което има силно отражение в устната, а оттам и в писмената реч, в статията се обръща внимание и на отделни специфични моменти от неговото отражението в писмената практика.

Очертава се следната картина на разпространението на явлението редукция – стесняване на широките гласни в тесни в позиция във от ударение при гласните – *a*, *o* и *e*, като използваме картите на БДА. *Обобщаващ том*.

1. Редукция – стесняване на гласната *a*

В БДА. ОТ. Ч. I. Фонетика са публикувани две карти, които отразяват редукцията на гласната *a*. В к. № Ф 82 „Наличие или отсъствие на редукция на гласната *a* в средата на думи от типа *владика*, *грамада*, срв. стб. *владыка*“ се очертава наличие на редукция на *a*: *a*, *ъ* – *владика*, *грамада*; *вльдика*, *гръмада* и др., разпространено в Източна България до Никопол, Плевенско, Тетевенско, Пазарджишко, Хасковско, Смолянско, Ксантийско, Драмско, Сярско, Гоцеделчевско, Разложко, Петричко, Солунско, Воденско, Велешко, както и в някои по-малки ареали на запад – Костурско, Охридско, Тетовско, Северно Скопско, Босилеградско, Нишко, Белградчишко.

Приблизително същите ареали на разпространение на наличието на редукция се очертават и в к. № Ф 83 „Разпространение на редукция на гласната *a* в края на думи като *баба*, *млада* < стб. *баба*, *млада*“ – редукция на *a*: *a*, *ъ* – *баба*, *бабъ* и др. (БДА. ОТ/БДА. ОТ 2001: к. № 83).

Въз основа на тези данни и на диалектните описания може да се обобщи, че във от ударение гласната *a* в диалектите, и изобщо в разговорната реч, в повечето случаи се подлага на полуредукция, т.е. на количествена редукция, при която стесняването не води до пълното ѝ съвпадение с гласната *ъ*. Такова е например и положението в банатския говор, където е отбелязано, че при гласната *a* редукцията се среща по-рядко в сравнение с другите гласни – срв.: *адѣт*, *грат*, *градѣ*, *рабѣц*, *снагѣ*, *снахѣ*, *тавѣ* и др. (Стойков/Stoykov 1968: 35 и сл.). Това съответства на посочения по-горе тип на редукция в рупските говори, към които банатският принадлежи. Наличието на полуредукция на гласната *a*, която е и частична – т.е. не напълно последователно проведена, се отразява и на книжовната практика на банатските българи. Примерите от банатската писменост очертават ясно проблемите за разграничаването на неударените гласни *a* и *ъ* в българските диалекти. Те се основават на проявите на писмена регионална реч, тясно свързана с устната, защото, както посочва създателят на основните правописни трудове Й. Рил: „*písanàtà hurtà trêbà dà se udàrvà sàs izrèkànàtà*“ (Милетич/Miletich

1900: 360). Проблемите тук се усложняват от липсата на отделен графичен знак за звука ъ в латинската азбука, която се използва в банатската писменост. При това местният диалект се характеризира с единство в произношението на застъпниците на стб. ж и стб. ъ – ъ, характерно за банатския говор, както и за голяма част от съвременните български диалекти и за съвременния български книжовен език – срв. у Й. Рил: *cafti*... от стб. ъ вѣн от ударение, *râž*, *vâlk* на мястото на стб. ъ под ударение (в банатския говор, както изобщо в рупските говори, не са запазени сонантни съгласни), както и на мястото на стб. ж – *mâž*, *kâšti*¹. От една страна, Й. Рил специално отбелязва, че в български език няма неударено *a*, защото то без ударение ставало „слаботъмно“ ъ. От друга страна, когато се опитва да проведе разграничение между „тъмното“, т.е. етимологично произхождащото от стб. ж, характеризиращо се с ярко присъствие на характерния „тъмен“ изговор, и „слаботъмното“ ъ, получено от редуция на гласната *a*, той не е последователен. В банатския говор и в неговата писмена норма се отразява и фактът, че в българския език гласежът на неударените *a* и ъ често съвпада. Обикновено вѣн от ударение двете средни по място на учленение нелабиални гласни се реализират чрез един среден вариант (срв. Кодов/Kodov 1935: 26; Иванов/Ivanov 1977: 113; Жобов/Zhobov 2004: 44, 45). Тази особеност се отразява и в книжовната практика на банатските българи. Й. Рил не е можел да различава последователно неударен ъ от неударено *a* и пише *petimà* [петѣма], *sincàtâ* [сѣнцата], за разлика от *mâma* [мàма], *nauci* [наѹчи]. Така според неговия правопис *â* означава „слаботъмно“ – редуцирано или полуредуцирано *a* вѣн от ударение, *á* означава гласна *a* под ударение, но в някои случаи с *a* се отбелязва и неударена гласна (знакът ' – остро ударение, се употребява, когато ударението пада на сричка, различна от последната в кирилската графична традиция през XII–XV в.).²

Съвпадението при произношението на неударените гласни *a* и ъ вѣн от ударение се описва от редица учени като характерна черта за рупските говори. То може да се обясни като последица от отслабването на артикулацията, което именно води до проявата в по-слаба степен на някои от характерните диференциални черти на гласните – пълна или количествена загуба на признака ширина на неударена гласна *a* и съответно пълна или количествена загуба на признака теснота по отношение на степента на разтвора при произношението на тясната неударена гласна ъ. Проявите на силовото ударение всъщност се отразяват на опозицията широки ~ тесни гласни и съответно на гласните, свързани в корелативно противопоставяне в тази опозиция. Вѣн от ударение, в т.н. слаба позиция, поради отслабването на напрегатостта в произношението протича не само стесняване на гласната *a*, но и разширяване на гласежа на свързаната с нея в корелация по признака широки ~ тесни гласна ъ.

2.1. Редукция – стесняване на гласната *o*

В БДА. ОТ. Ч. I. Фонетика са публикувани две карти, които очертават явлението стесняване на широката гласна *o* във от ударение – срв. к. № Ф 84 „Наличие на явлението стесняване на гласната *o* към *y* в средата на думи като *говеждо, горещ, събота* < стб. *говѣждѣ, горѣштѣ, събота*“ и к. № Ф 85 „Разпространение на явлението стесняване на гласна *o* към *y* в края на думи като *гърло, лято, чедо*“ (БДА. ОТ/ВДА. ОТ: к. № Ф 84, к. № Ф 85). Двете карти показват обширни и сравнително еднакви ареали на разпространение на явлението – срв. стесняване на *o*: *o, y* – *събота, събота* – в преобладаващата част от българската езикова територия. Явлението не само обхваща цялата източна част на българското езиково землище във и извън съвременните държавни граници, включително Драмско, Солунско, Сярско, Валовишко и Гевгелийско, но и достига далече на запад до Видинско, Врачанско, Луковитско, Ботевградско, Пазарджишко, Разложко, Гоцеделчевско, Прилепско, Воденско, Корчанско.

Прояви на редукция има и в отделни малки области в ареала, в които редукцията не е характерна – Нишко, Босилеградско, Скопско, Дебърско. Приблизително в същия ареал е разпространен и изговорът *гърло, гърлу*, който е отбелязан и на запад в Дебърско, Скопско, Велешко, Прилепско.

Редукцията *o > y* е позната в говорите в Призренско, Косово и в Кукъска Гора, Албания, макар че се проявява непоследователно. Наличието ѝ зависи не само от мястото на ударението, но и от вида на околните съгласни. Гутуралните и лабиалните съгласни способстват за проявите на редукция *o > y*: *Тука сѣѣа мѣло за с'ѣб'е, мѣло компѣр, мѣло бустѣн <бостѣн>, курмит <кромид>, се по мѣло сѣм посѣѣол*. Раховец; *А сте ѹбоу?* (добре ли сте) Ореше. Редукция *o > y* се среща и след палатални съгласни: *Ка че замѣтите* (започнете да биете мляко) *на Г'ѹрг'ѹвден*. Ореше. Макар и в редки случаи, се среща изпадане на крайната неударена съгласна *o*: *А че сѣдиши дѣма дѣвде, али кѹрс дѣкѣт се зѣнаш?* Растелица; *Да дѣйдеш за ѣдног нѣга*. Речане (Антонова/Antonova 2021).

Във връзка с отбелязаните случаи на редукция на запад трябва да се обърне специално внимание на случаите в Дебърско. Вл. Жобов характеризира произношението на неудареното *o* в Дебърско като „по-затворено“, а не като по-гласно (Жобов/Zhobov 2004: 43–46, 48). Както и Ив. Кочев, той свързва явлението с прояви на тембровата характеристика на гласните, т.е. с проявата на други техни фонетични признаци освен степента на разтвора. Както е известно, дебърският говор се отличава от околните диалекти по наличието на характерен застъпник на стб. задна носова гласна *ж* и заден ер *з*. Още Л. Димитров описва, че стб. *ж* под ударение се заменя с *o*, а във от ударение – с *a* и по-рядко с *y*. Важно за разглеждания тук проблем е характеристиката на звука *o*, който се изговаря „по-гърлено“ и по-широко от обикновеното *o*, като в позиция пред твърда сричка се чува, макар и слабо,

елемент *a*. Л. Димитров го отбелязва със специален знак: *кòклица*, *рòка* и др. Същият звук той отбелязва и на мястото на предната носовка *ʌ* след *j*: *jòзик*, *jòчмен*... Под ударение гласната *ъ* се променя също така в *ò* навсякъде, а *вн* от ударение – обикновено *ъ* > *o*, включително при застъпниците на сонантните *p*, *л*, групите *-ър*, *-ъл* и *-чер* (Димитров/Dimitrov 1905). В някои случаи и застъпникът на предната ерова гласна се изравнява с този на задната – срв. изговор *ò* в *мòгла* (Григоров/Grigorov 1907: 228, 273). М. Григоров описва гласната *o* (*ò*) като застъпник на *ж*, *ъ* и отчасти на *ʌ*, *ь*, като отбелязва наличието на ударен квантитет в Дебърско – срв.: „Под ударение гласните се произнасят малко по-дълги, поради което се явява някаква протегнатост у ударените гласни. ... Не може да бъде друго освен остатък от ударен квантитет... Дължината по-малка от тази в Еркеч...“ (Григоров/Grigorov 1907: 228). Ударено *o* според него е дълго, а неударено *o* – кратко и по-гясно. М. Григоров приема изводите на Л. Милетич, според когото остатъкът от ударен квантите е причината за отсъствие на редукция в западните говори. Но от посочения цитат става ясно, че това предположение подлежи на уточнение, защото в приведения за сравнение еркечки, където удареният квантитет е по-силно изразен, отколкото в дебърския, съществува редукция – срв. к. № 84, 85 – за гласната *o* > *o*, *y*, и к. № 82, 83 – за гласната *a* > *a*, *ъ*, както и примери от по-нови изследвания, в които наличието на редукция преобладава: *бèчва*, *скалè*, но и *вèрзат кèрна*, *б'àла*, *пèстра*, *пèлна кèштата*; *дубрè*, *бужè*, *пèрвуту* и др. Според изследователите диалектната подсистема на неударения вокализъм на еркечкия говор не се различава от книжовната, само че вариант *ъ* в нея е с по-малка фреквентност (Керемидчиева и др./Keremidchieva et al. 2012: 27–29). Фактически в диалекта се реализира редукция (стесняване или съкращаване на степента на разтвора) на специфичния застъпник *è* на стб. *ж* и *ъ*, която се съпровожда и с промяна на мястото на учленението в посока към усредняване – срв. *гèс* ~ *гьстàк*, *гèр-мел'* ~ *гърм'алу*, *зèрну* ~ *зарна*, *плèх* ~ *плъхòк*, *кèрк* ~ *къргè*.

2.2. Застъпник *a* на мястото на гласната *o* *вн* от ударение

По наличието на застъпник *o* със специфични фонетични характеристики говорите в Дебърско се свързват с родопските говори (Антонова/Antonova 2023). Още една прилика може да се отбележи и в приведените данни за застъпник *a* на мястото на *ж* *вн* от ударение в Дебърско. Както е известно, в родопските говори е разпространено явлението акавизъм – срв. изговора *мамà*, *гавèдо* – к. № Ф 84 на БДА. ОТ, който отразява прехода на неударената гласна *o* в *a* в Смолянско. Същото явление е отразено и в к. № Ф 86 „Наличие или отсъствие на акавизъм на неударената гласна *o*“ – срв. последователно проведен акавизъм – *ваденица*, *с̀ураф* в Смолянско, а наред с това и наличие на лексикализиран акавизъм – *мат̀икъ*, *т̀ърнакòп*, който е отбелязан и в немалко области в северозападния дял на българското езиково

землище, като на изток достига до Никополско, Плевенско, Тетевенско, Софийско, Благоевградско, Велешко. Този тип акавизъм е отбелязан и на югозапад в Дебърско, Костурско, както и на югоизток в Ксантийско, Карловско, Сливенско, Бургаско. На североизток акавизъм е отбелязан и в Силистренско (БДА. ОТ/BDA. ОТ 2001: к. № Ф 84, Ф 86).

Специален интерес заслужават примерите, в които е регистрирана промяна $o > a$ във от ударение в българските говори в Призренско: *Йа мойò време со валòви, знàш тò. А потèm сме дòшли до кòн 'е. Първо валòве.* Раховец; *Кут сум бйл йа пет-шес гòдине, мàли сум бйл, га сму спàли гòре у планìну, пà би запàлили агàн'.* Раховец//*Кàко се викало имàло нàй огàн' ту у сòбу.* Раховец; *Смо клàли огàн и смо чутили.* Речане. Както личи от примерите, акавизмът тук се проявява непоследователно. Но това е характерно и за повечето от родопските говори. По-важен е фактът, че той се среща в домашни думи, което показва, че не би могъл да бъде обяснен като дисимиляция от типа на тази, която се среща в нови думи като *банбони*, *матор* и др. (Антонова/Antonova 2019).

Според Вл. Георгиев проявите на редуването $o \sim a$, разпространено в българския език предимно сред родопските говори, е вероятно един от най-ярките примери за връзка на старинните особености на квантитета с характера на вокализма и доказва, че в една и съща дума праславянското кратко a се пази или се изменя в o в зависимост от ударението: *дòрва* ~ *дарвòта* (Георгиев/Georgiev 1964: 43). Това е още една причина да свържем говорите в Дебърско с родопските говори, за които е характерно наличието на ударен квантитет (Кочев/Kochev 2010: 34, 36). В Дебърско не се описва наличие на акавизъм от типа на родопския, но както вече бе показано, се отбелязва наличие на удължаване на гласните под ударение. Вл. Жобов посочва наличието на ударен квантитет освен в Родопите, и в Банско, Разложко, наред с нови компенсаторни дължини без фонологична стойност, които се проявяват в редица диалекти, между които и павликянските говори (Жобов/Zhobov 2004: 49–52).

В българските диалекти се посочват и други случаи със застъпник $a < o$ на северозапад – срв. изговора *матика* (БДА/BDA 1981: к. № 50). Тук изговорът a съответства на формата в праслав. **matykā* (БЕР/BER Т. 4: 260), а изговорът o , разпространен на по-голямата част от българското езиково землище, представлява промяна $*a > o$. Явлението може да се свърже с наличието на запазено праслав. $*a$ на диалектно равнище и тезата на Вл. Георгиев за архаичността на акавизма.

Акавизмът е характерен за североизточния дял на славянския езиков континуум – за беларуски, за руски и за северозападните украински диалекти. Това заключение се извежда и в обобщаващата карта № 54а, която отразява отношение на рефлексацията на гласната $*o$ към липсата на ударение в сричката от *Общославянския лингвистичен атлас* (ОЛА/OLA). В ОЛА се посочва, че в диалектите на словенския език се откриват отделни факти

на изменение на неударената гласна *o*. В южния дял на българските диалекти на територията на Република Северна Македония, Северна Гърция и България в картите на ОЛА се картографира редукция *o > y*. В ОЛА не се споменава нищо за наличието на изменения *o > a* във от ударение в българските говори, макар че това е широко известен факт в диалектологията – срв. примери като *gòra – garìца*, а също и *кабѝла, дашòл, галѝм, афчѝри, атѝде, мамà* в Смолянския говор от областта на Централните Родопи (Стойков/Stoykov 2003: 131; Георгиев и др./Georgiev et al. 1968). Вл. Георгиев описва наличие на акавизъм не само в източните славянски езици – беларуски, руски, но и в западните – кашубски, полабски, както и в някои диалекти на южните – в българските родопски говори, в чакавските далматински говори и в диалекти на словенския език (Георгиев и др./Georgiev et al. 1968: 26–34).

Що се отнася до писмената практика на банатските българи, която тук се привежда като пример за отражение на речевата практика, то в нея редукцията *o > y* е сравнително най-последователно проведена – срв.: *dušàl, bulí, kujè, nêštu, dubâr*. Това съответства на описанието на банатския говор – срв. *смок – смукò* и др. (Стойков/Stoykov 1968: 35 и сл.).

Както вече стана ясно, при редукцията на широките гласни *a* и *o* са отбелязани някои особености и отклонения от изменението на неударените вокали към стесняване и при териториалното разпространение на неударените варианти на вокалите. Редица отклонение от процеса на стесняване във от ударение са забелязани и при гласната *e* (Кочев/Kochev 1983).

3.1. Редукция – стесняване на гласната *e*

Обичайният път на стесняване е отразен най-ясно в к. № Ф 76 „Разпространение на редукция на гласната *e* в средата на думи като *вечер, зелен < стб. вечерѣ, зеленѣ*“ – редукция *e, u*, разпространена в Североизточна България до Никопол, Плевен, Пазарджик, Смолян, Хасково, Одрин, Лозенград, Малко Търново, към което трябва да се прибавят и райони в Костурско, Воденско, Солунско, Сярско на югозапад, както и Дедеагач, Енос, Чаталджанско и малоазийските говори (Бига) на югоизток. За редукцията на гласната *e* в краесловие може да се съди по к. № Ф 80 „Наличие или отсъствие на редукция в края на думи като *магаре, слънце* – срв. стб. *слѣньце*“ (БДА. ОТ/ BDA. ОТ 2001: к. № Ф 76, Ф 80). Редукция *e, u – слѣнце, слѣнци*, е разпространена в Източна България до Никополско, Плевенско, Пазарджишко, Хасковско, Одринско; в районите на Воденско, Солунско, Сярско, Драмско, Ксантийско, Дедеагачко, Чаталджанско и в малоазийските говори.

3.2. Застъпници на гласната *e* на мястото на стб. ъ, а или ъ

Картината на промените на гласната *e* във от ударение става по-усложнена, когато се разглеждат думи, съдържащи рефлексии на стб. ъ, а или ъ. Може да се очертаят следните ареали по отношение на застъпниците на стб.

ь според к. № Ф 77 „Наличие или отсъствие на редукция на гласната на мястото на стб. ь в суфиксна сричка в прилагателни имена от типа *болен, жаден* < стб. *вольнѣ, жаднѣ*“: I.1. Отсъствие на редукция и наличие на застъпник предна гласна *e* – *бѡлен* – отбелязано в района на Видинско, Врачанско, Тетевенско, Софийско, Босилеградско, Дупнишко, Благоевградско, Разложко, Петричко, Велешко, Прилепско, Дебърско, Охридско, Корчанско; I.2.а. Наличие на застъпник предно-средна и средна гласна след мека съгласна: *бѡл'ѣн, бѡл'ѣн* и др. (с отбелязани застъпници *a, a, ъ*) – Североизточна и Югоизточна България; I.2.б. Наличие на застъпник предно-средна и средна гласна след твърда съгласна: *бѡлѣн, бѡлан, бѡлен* – в северозападния дял на българското езиково землище в района на Ниш, Цариброд, Трън, Скопие; II. Наличие на редукция и застъпник гласна *e, и*: *бѡлен, бѡлин* – отбелязано в Силистренско, Русенско, Шуменско, Великотърновско, Пловдивско, както и в районите на Гоцеделчевско, Сярско, Солунско, Воденско, Ивайловградско, Дедеагачко, Одринско, Лозенградско.

При застъпниците на неударената гласна *а* може да се очертаят следните ареали на разпространение в к. № Ф 78 „Наличие или отсъствие на редукция в *месеџ* < стб. *мѣсѣцѣ*“: I. Отсъствие на редукция: 1. Наличие на предна гласна *e* – в приблизително същия ареал на разпространение на запад както при наставката с наследник на стб. *а*; 2. Предно-средни или средни гласни: *'e, 'e, 'a, ъ, 'ъ* – *мѣс'ѣцѣ, мѣс'ацѣ* и т.н. В Югоизточна България: Чирпанско, Асеновградско, Пловдивско, Гоцеделчевско, както и в Дедеагачко, Одринско, Лозенградско, Чаталджанско; II. Наличие на редукция *e, и, ѣ* – *мѣсеџ, мѣсиџ, мѣсеџ, мѣсиџ* – в Източна България приблизително в същите граници на разпространение на запад както при редукцията на *а*: Никополско, Плевенско, Пазарджишко, Пловдивско, Хасковско, Гоцеделчевско, Сярско, Солунско.

Сходна е и картината, отразена в к. № Ф 79 „Наличие или отсъствие на редукция в *девет, десет* < стб. *дѣвѣтъ, дѣсѣтъ*“: I. Отсъствие на редукция; I.1. Предна гласна *e*. I.2.а. Предно-средни и средни гласни след мека съгласна: *'e, 'e, 'a, 'a, ъ, 'ъ* – *дѣв'ѣт, дѣв'ат, дѣс'ѣт, дѣс'ат* и др. – разпространено в Източна България във Варненско, Русенско, Тетевенско, Габровско, Троянско, Сливенско, Пловдивско, Смолянско, Ксантийско, Дедеагачко, Одринско, Лозенградско, Бургаско, Чаталджанско; I.2.б. Предно-средни и средни гласни след твърда съгласна: *ѣ, а, e* – *дѣвѣт, дѣсѣт; дѣват, дѣсат* и др. – в отделни райони в Гоцеделчевско, Гевгелийско, Солунско; II. Наличие на редукция: *e, и* – *дѣвѣт, дѣсѣт; дѣвит, дѣсит* – разпространено в източния дял на българското езиково землище, приблизително в същия район както при гласната на мястото на *а* в наставката на думата *месеџ*.

В позиция в красловие застъпникът на стб. гласна *а* може да се проследи на к. № Ф 81 „Наличие или отсъствие на редукция на мястото на стб.

а в думи от типа *агне, време* < стб. *агна, врема*“: I.1. Отсъствие на редукция. Предна гласна *e*; I.2. Отсъствие на редукция. Предно-средни и средни гласни: *'e, 'ê, 'a, 'a, ъ, 'ъ* – *агн'е, агн'ъ* – разпространение в Пловдивско, Смолянско, Драамско, Ксантийско, Ивайловградско, Свиленградско, Дедеагачко, Лозенградско, Чаталджанско; II. Наличие на редукция *e, и* – *агне, агни* – разпространени в източния дял на българското езиково землище, приблизително в същите граници – на запад до Никополско, Плевенско, Пазарджишко, Хасковско, Одринско, както и в Солунско, Сярско, Драамско, Дедеагачко, Чаталджанско.

Застъпникът на начална гласна *e* личи от к. № Ф 87 „Запазване или незапазване на *e* в началото на думата *един* < стб. *единъ, ъдинъ, ъдънь*“: Запазване на предна гласна: (*й*)*e, и* – *едѝн* и др. почти в цялата българска езикова територия с изключение на Воденско, Гевгелийско, Гоцеделчевско, Драамско, Смолянско, Ксантийско, Дедеагачко, Лозенградско, където се среща застъпник (*й*)*a, ъ* – *адѝн* и др. В същото числително може да се проследи и застъпникът на гласната *и*, при което отново се установява нарушаването на корелацията между широките и тесни гласни – в случая *e ~ и*, явление, което преди това бе проследено при гласните *a ~ ъ* и *o ~ y* – срв. к. № Ф 88 „Вид на гласната в затворената сричка на думата *един* < стб. *единъ, ъдинъ, ъдънь*“ – *едѝн* – преобладаващо на изток, както и в Петричко и Солунско; *едѝн* – характерно за западния дял от българското езиково землище; *едън, едън* – Ниш, Цариброд, Трън, Скопие, Дебър, Охрид, Корча, Костур, Драамско (БДА. ОТ/ВДА. ОТ: к. Ф 88).

Според Б. Цонев, който многократно разглежда случаите с промяна *e > ъ* в ловешкия, сливенския и други източни български говори, този тип застъпник се среща на мястото на някогашна акцентна дължина (Цонев/Tsonev 1985: Т. 2, 409; Т. 3, 121–127, 155). Може да се предположи, че в тези говори въвн от ударения гласната на мястото на *ъ* не се е прегласила, а широкият застъпник *'a* е бил подложен на редовната *a > ъ* редукция. Ареалът на българските говори, в които е отбелязан непреден застъпник на мястото на *e* въвн от ударение, заема средишно място в източния дял на българското езиково землище. От данните на БДА личи, че най-компактни са районите на юг и югоизток, където изговор *мл'ѡкар, вѡтр'ѡ* е характерен за Първомайско, Хасковско, Крумовградско, Старозагорско, Ямболско, Поморийско (Еркеч) (БДА/ВДА 1964: к. № 23, 25; БДА/ВДА 1966: к. № 41, 42, 43); в думата *в'ѡнчѡло* явлението е разпространено в същия регион, но с известни ограничения за Старозагорско, Ямболско и Еркеч (БДА/ВДА 1964: к. № 24; БДА/ВДА 1966: к. № 42); с по-голямо разнообразие в конкретната реализация – изговор *мл'акѡр, мл'ѡкар, мл'екѡр* то се среща в Гоцеделчевско и Ардинско, в Източна Беломорска Македония преобладава гласна *e* като общ застъпник на неударено *e* независимо от произхода, срв. *агн'е, вѡч'ер*

(АБГЕМ/АВГЕМ 1972: к. № 9, 10). На североизток освен за района на Еркеч явлението е характерно за Севлиево, Дряновско, Еленско и Котленско (БДА/ВДА 1966: к. 41, 43), отново с ограничения на ареала на разпространение в думата *в'ънчѣло* (БДА/ВДА 1966: к. 42). Ако следваме наблюденията на проф. Б. Цонев над фонетичните и акцентни особености на славянските езици, трябва да признаем наличието на подобен непрегласен, а само стеснен, редуциран изговор за следа от стари неударени дължини. Според Ив. Кочев редуцията – различието между ударените и неударените гласни – винаги има тембров характер (Кочев/Kochev 2010: 42, 43). Следователно, макар че остават въвн от обхвата на редуцията като директно стесняване на изговора и имат различно обяснение за застъпниците от типа: *e > 'ъ*; *u > 'ъ*, също са свързани с нея, защото представляват нарушение на опозицията широки ~ тесни между гласните *e ~ u*. Тук е мястото да отбележим застъпниците *ě*, *и* на гласната *e* под ударение и съответно *ъ*, *ѣ* въвн от ударение в севернопавликянския говор: *нигу* (него), *дѣс'ѣт* (десет), *з'ѣлѣн* (зелен), *ч'рвѣн* (червен), *пр'ѣдѣ* (преде), *грѣб'ѣн* (гребен), *пѣкѣн* (печен) и др. (Неделчев/Nedelchev 1994: 66). Н. Неделчев приема схващането на Л. Милетич, че това е преглас, последица от някогашна дължина на гласните в затворена сричка. Той отбелязва следи от ударен квантитет в изговора на гласната *ě* в северния павликянски говор (Неделчев/Nedelchev 1994: 68).

3.3. Застъпник *a* на мястото на неударена гласна *e*

В изследванията на славянските езици проблемите за вида на застъпника на неударената гласна *e* се свързват с проявите на акавизъм при неударената гласна *o*. В публикация на В. Русак (Русак/Rusak 2018) проблемът за акането – появата на застъпник *a* на неакцентуваната (неударената) гласна *o* срв. *вада́*, се свързва с проблема за появата на застъпник *a* или *'a* на неударената гласна *e* в беларуските диалекти – *трава́*, *в'асна́*, *п'ата́*. Редуването на гласните се открива както в предударена, така и след ударена сричка: *балота́*, *холода́*; *літара́*, *кратар*. Докато при замяната на гласната *o* с *a* явлението акане се противопоставя на „окането“, то при гласната *e* то се противопоставя на „якането“ и „екането“ – срв. *з'амл'а́*, *в'азѣцѣ*; *з'емл'а́*, *в'езѣцѣ*.

Въпросът за връзката между акането, окането и якането се поставя и в други трудове, изследващи акавизма в източния дял на славянските езици – срв. Иванов/Ivanov 1990: 203, 204 и сл. За разлика от Вл. Георгиев В. В. Иванов смята акавизма – неразличаването на широките гласни в неударена сричка и съвпадението им в един звук („неразличение гласных неверхного подъема в безударных слогах и совпадение их в одном звуке“) за относително нова черта на руския език. В. В. Иванов привежда постановките на Шахматов, според когото в староруски в неударена сричка са се редуцирали три звука [o], [e] и [a] (Иванов 1990: 211–212). След твърди съгласни *a* и *o* се изменят в гласна от среден ред [ъ]: *вода́* – *въда́*, *хвали́* – *хвълі́*, *сторонá* –

стърна́, ли́на – ли́тъ, про́со – про́съ. Това положение се спазва в повечето говори в непърва предударена сричка, а в някои – и в първа предударена. Иванов свързва акането с преминаването от музикално към динамично ударение, което води до усилване на ударените гласни и отслабване, а оттам и редукция, на неударените. В определени руски говори, които са развили акането, интензивността на ударените гласни е по-отчетлива, отколкото в други диалекти. Характерът на неударените гласни, тяхната физиологична и акустична характеристика се оказват несъществени за говорещите, защото различната им реализация не пречи на разбирането между тях – напр. думата *весна* може да се произнесе като *в'асна́, в'исна́, в'и'сна́, в'есна́*, а в северновеликоруските и като *в'осна́*. Но всички тези различия са несъществени за говорещия руски, защото фонетичните свойства на неударените гласни са нефонологизувани. Тези неударени гласни се изявяват като алофони на една фонема независимо от фонетичните си различия (Иванов/Ivanov 1990: 214–215). В акащите говори със силно якане в първата предударена сричка се реализира звукът, който се явява и под ударение: *п'а́ты – п'а́тáк, н'о́с – н'асу́, л'е́с – в_л'асу́* (Иванов/Ivanov 1990: 217).

В българските диалекти може да се открият паралели на източнославянския окавизъм в описаните явления в говора на с. Драгиново (до 1966 г. – Корова, до 1971 г. – Корово), Велинградско, в който М. Младенов открива замяна на неударената гласна *a* с гласна *o*. Той описва тези застъпници като особени случаи на акавизъм в рамките на определени категории думи. Явлението е изцяло проведено при префигиранни глаголи от 1 и 2 спр.: – в 1 л. ед.ч. сег.вр. и 2 л. ед. и мн.ч. повелително наклонение: *но́вале – 1л. ед.ч. сег.; но́бахтем, но́ранье, зо́кобем, зо́ве* (завия), *ро́збера; но́храни* и др., *зо́ведите* и др. – в повелително наклонение (Младенов/Mladenov 1965: 39–40). То се среща и в отделни думи като: *таво̀, но то̀ви; басмо̀, но бо̀сми, зо̀забица* (зазъбица – название на болест по конете). Явлението се среща само в думи с подвижно ударение – срв. *бра̀зно – бра̀зни, гла̀во – гла̀ви*. М. Младенов привежда сведението на Ем. Боев, според когото в недалечното минало в с. Нова махала в Чепинското корито е имало пълен окавизъм – там, където в турски и други чужди думи се среща гласна *a*, се е изговаряло *o*: *помук, зобун, фосул* (Младенов/Mladenov 1965).

Редуването *a ~ o* в българските родопски говори се свързва с редуването *ô – a* от типа *до̀ш – даждо̀т, зо̀п – забо̀т*, в което се включват рефлексите на стб. задна ерова (з) и задна носова (ж) гласна (срв. и Милетич/Miletich 2013: 211–212, 219 и др.). Това редуване влиза в съответствие с акавизма, развит на мястото на стб. гласна *o*: *во̀да – вадо̀та*. Според М. Младенов в настоящата диалектна система на с. Корова няма глаголна представка, която да има ударена гласна *a*. Това явление е уникално и не е отбелязвано в предходните изследвания на български диалекти (Милетич/Miletich 1936; Стойков/Stoykov 1963; 1968; Тилков/Tilkov 1964; Младенов/Mladenov 1966; Скатън/Scatton 1975).

Л. Милетич, който е един от първите автори, обърнал внимание на акавизма в българските родопски говори, описва освен редуцията на гласната *o* в *a* (или полуредуцирано *a*) в Смолянско (Милетич/Miletich 2013: 134–135) и редуцията на *o* в посока към *y* в Златоградско. Той отбелязва и редуцията на *e* в посока към *u*, но също така и в посока към *a* или *ъ*, за чието отбелязване използва знака *ę*, известен в българската диалектоложка литература като Милетичово *ę* – звук среден между *e* и *ъ*: *сустра̄, вичирт̄ә*, но наред с това и *ш̄ар̄ено* или дори *ш̄ар̄ьно*. (Милетич/Miletich 2013: 107). Сходно явление описва Милетич и в Смолянско, като отбелязва, че това е характерно и за „всички останали източнобългарски говори“, в които от *ę*, подобно на стб. *ь*, на мястото на неударените рефлексии на стб. *ѣ, ѡ, ѳ* са се развили *a* или *ъ*: *цалу̀ва, л'а̀тън, п̀лѣн, б̀дѣн, сад̄и//с'ед̄и, пу свѣ̀т̄а, по св'а̀т̄а, пу св'ѐт̄а, зѣ̀тъц//зѣ̀т'ъц* и др. (Милетич/Miletich 2013: 58). Тези примери от труда на Л. Милетич, както и тяхната интерпретация, напълно хармонират с примерите и обясненията за същността и развитието на акавизма и якавизма в руските диалекти, които прави В. В. Иванов (вж. по-горе). Л. Милетич описва дори преход на *u > ъ* в говора на Ропката – *ш̄в̄ар̄ец, заман̀ло*. В Смолянско е описан изговор *х̄д̄д̄х̄м̄е, с̄н̄д̄е, т̄еб̄е, пр̄ед̄д̄'до* и др., наред със *зил, пет̄ил, с̄устра, с̄ило* – с преход *e > u* под ударение – „тяснопалатален изговор на удареното *e*“, напомнимащо източнославянското икане, възникнало, според В. В. Иванов, както акането и якането, но при друга посока на разволя на неударена гласна *ь* (Милетич/Miletich 2013: 132).

При наличието на акавизъм и еров (макар и закръглен) застъпник на задната носова и задната ерова гласна, както в говора на Ропката и в павликянския говор, застъпник на ударено *o > y* описва и М. Михайлов в диалекта на Златоградско – срв. *шту, д̄уда* и др. В диалекта се среща и замяната *е – ѱ*: *н̄ібо, д̄іне, б̄ігат* (Михайлов/Mihaylov 2015: 23–24).

В действителност, както отбелязва още Л. Милетич, в източните български диалекти се наблюдават редица ареали, в които гласната *e* се редуцира в посока към *ъ* или се реализира като звук *a*. По-горе бяха отбелязани подобни примери от областта на Родопите, към които може да добавим случаи от с. Лехово, Валовишко (Иванов/Ivanov 1969), и много други.

Що се отнася до якането във от ударение, доколкото ми е известно, подобен въпрос не се разглежда специално в българската диалектоложка литература във връзка с акавизма, но както вече бе споменато, може да се открият негови успоредици. Така например, описвайки акавизма в с. Райково, Смолянско, Сл. Керемидчиева отбелязва при наличието на двустранен спорадичен акавизъм разширяване на *e*, *u* към гласната от средния тембров клас *іе – іѣ – іа – а*: *аванг'ел'е, ад̄ин, Алинден, аркич, рац̄ин*. Тя свързва явлението със загубата на йотацията и прави заключение, че причините за акавизма са в глобално протичащите процеси във фонологичната система, свързани с варирането на вокалите (Керемидчиева/Keremidchieva 1998).

Както вече беше посочено, в българската диалектоложка литература този тип редукция се обяснява като темброва (Кочев/Kochev 1983). Детайлно проучване на различни случаи на акавизъм от нов тип – в случая под влияние на руски език, описва В. Кондов в българските говори в Бесарабия (Кондов/Kondov 2004: 59–63).

В писмената практика на банатските българи неударено ъ често се бележи с *è*, но също непоследователно, като според Милетич то също се произнася като *ä*: *dél – deli, nikàdè*. Рил е употребил буквите *ê* и *è* под влияние на граматиката на Цанкови (Cankof 1852), където *ê* означава 'а, а буквата *è* – широко *e* (wie das deutsche *ä*) (Милетич/Miletich 1900: 358–359). Милетич подчертава: „... и в живия банатско-български говор“ ненавсякъде последователно е прокаран законът за редукцията – срв. *méne, tébe, zemê, íme* (Милетич/Miletich 1900: 359). Във връзка с промените на гласните във от ударение той отбелязва, че в „банатско-българския говор“ често пъти вокалите „отягат“ особено ударено ъ, което се чува като протегнато *ä*. Той обяснява тази особеност като „последни остатъци от квантитета, който винаги е ударен“ (Милетич/Miletich 1900: 359).

4. Основни изводи за същността на ударението и промените на неударените гласни в българските говори

От прегледа на реализацията на неударените гласни в българските диалекти може да се направи изводът, че макар да е загубило характеристиката квантитет, българското ударение, както посочва Б. Цонев, се основава именно на стария квантитет. Квантитетът се отразява на подвижността на акцента, като местенето на ударението в исторически план зависи от квантитетните и интонационните особености на коренната гласна. Б. Цонев изтъква наличието на принцип за „безтонна (неударена) дължина“, която е владяла всички славянски езици. Според него всяка ударена сричка трябва да бъде непременно кратка и този закон е станал причина ударението днес в източните говори да е тъй подвижно (Цонев/Tsonev 1985, Т. 3: 34–35, 40), а именно източните говори са тези, при които редукцията е най-последователно проведена. Някои диалекти, между които най-често родопските, но и други от крайния югозападен ареал на българското езиково землище – напр. Дебърско, пазят следи от ударен квантитет. Факт е, че тази особеност се проявява най-често при застъпниците на старобългарските носови и ерови гласни, както и на гласната ъ. Това може да се свърже с необходимостта от съхраняване на характеристиката напрегнатост при тези вокали за отразяването на по-богатия репертоар от темброви характеристики при развитието на техните застъпници. Именно при прехода на застъпниците на специфичните за старобългарския вокализъм гласни към гласни от съвременната вокална система (*o, a, e, ъ, и*, но често с допълнителни фонетични характеристики) най-често се срещат и отклонения при реализацията на широките вокали в тесни във от ударение – напр. наличие на гласна *a* на мястото на *o* или *ó* или на застъпник *a, a, ъ, e* на мястото на гласната *e, ê*, които се описват

като темброва характеристика при редуцията, но може да се свържат и с проявите на акавизъм при гласните *a* и *e*. Същевременно трябва да се подчертае, че проявите на ударен квантите в диалектите днес не се свързват с отсъствието на редуция – срв. в еркечкия говор при членуваните форми за м.р. ед.ч. с кратък член *ъ* (според книжовния правопис отбелязвано с *a*): *дабѣ̀* (дѣба), *даждѣ̀* (дѣжда), *мажѣ̀* (мѣжа), *санѣ̀* (сѣня), и в тетевенския – *забѣ̀* (заба), *дулѣ̀* (дола), *нусѣ̀* (носа), *грѣба* (гроба), *пѣпа* (попа), *стѣла* (стола) (Стойков/Stoykov 2003: 115–116). Въпреки наличието на ударен квантитет редуция на гласните, и дори изпадане на срички и звукови съчетания, се среща и в павликянските говори – срв. *ѹлицѣ̀*, *кѹнѣ̀*; *двам* (едвам), *ндѣ̀* (недей), *беш* (беше); *дѣвѣ̀ч'ѣ̀ра*, *нит* (нито); *вѣшитѣ̀*, *тѣйнитѣ̀*, *нек* (нека); *ди* (къде); *мѣлицѣ̀* (мелница). Това е едно широко разпространено явление за много български говори, между които гевгелийски, воденски, кукушки, солунски, ксантийски и др. (Неделчев/Nedelchev 1994: 78–79). Всичко това не подкрепя предположението, че отсъствието на редуция на запад е свързано със запазването на техните квантитетни характеристики до по-късна епоха. В западния диалектен ареал, както вече бе показано, се срещат преди всичко нови компенсаторни дължини. Прояви на ударен квантитет и редуция в западния дял на българското езиково землище, които може да се свържат с развоя на старобългарската вокална система, се срещат при диалекти, показващи архаични особености, характерни за източния вокализъм – напр. Дебърско, Гевгелийско, Кукушко, Солунско и др.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ В системи за означаване на акцента знакът *^* отбелязва двойно ударение, а в системата за фонетична транскрипция на славянските езици той се употребява за означаване на широк изговор на гласните. Срв. и широки гласни *ê* (Стойков/Stoykov 2003: 195 и др.); *ô* (Стойков/Stoykov 2003: 127 и др.).

² <[https://bg.wikipedia.org/wiki/ Кирилица#Системи_за_транскрипция](https://bg.wikipedia.org/wiki/Кирилица#Системи_за_транскрипция)>.

ЛИТЕРАТУРА

- АБГЕМ 1972: *Иванов, Й. Н.* Български диалектен атлас. Български говори от Егейска Македония. Т. I. Драмско, Сярско, Валовишко и Зияховско. София, Издателство на БАН.
- Антонова 2019: *Антонова-Василева, Л.* Акавизмът (промяната на неакцентувано *o* > *a*) в българските диалекти и в диалектния континуум на южните славянски езици. – *Gwary Dziś*, 11, s. 111–122.
- Антонова 2021: *Антонова-Василева, Л.* Говорът на българите в Раховец, Призренско. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
- Антонова 2023: *Антонова-Василева, Л.* Говорите в Дебърско, Република Албания, и родопските диалекти. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 141–150.
- БДА 1964: Български диалектен атлас. Т. I. Югоизточна България. София, Издателство на БАН.

- БДА 1966: Български диалектен атлас. Т. II. Югоизточна България. София, Издателство на БАН.
- БДА 1981: Български диалектен атлас. Т. IV. Югоизточна България. София, Издателство на БАН.
- БДА. ОТ 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София, ИК „Труд“. <<https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/>>. [достъп: 09.09.2023]
- БЕР: Български етимологичен речник. Т. I. София, Издателство на БАН, 1971; Т. IV. София, Издателство на БАН, 1995.
- Георгиев 1964: *Георгиев, Вл.* Вокалната система в разволя на славянските езици. София, Издателство на БАН.
- Георгиев и др. 1968: *Георгиев, Вл., В. К. Журавлев, Ф. П. Филин, С. И. Стойков.* Общеславянско значение проблемы аканья. София, Болгарская академия наук.
- Григоров 1907: *Григоров, М.* Говорът на малореканците (мияците) в Дебърско. – В: *Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София* (II). София, Държавна печатница, с. 201–304.
- Димитров 1905: *Димитров, Л.* Кратки етнографски бележки за Дебърско с оглед към говора в тоя край. – В: *Известия на Семинара по славянска филология*. София, Държавна печатница, с. 263–274.
- Жобов 2004: *Жобов, Вл.* Звуковете в българския език. София, СемаРШ.
- Иванов 1969: *Иванов, Й.* Едно интересно явление в българския вокализъм. – *Български език*, 2, с. 137–144.
- Иванов 1977: *Иванов, Й.* Български преселнически говори. Говорите в Драмско и Сярско. Трудове по българска диалектология. Кн. 9. София, Издателство на БАН.
- Иванов 1990: *Иванов, В. В.* Историческая грамматика русского языка. Москва, Просвещение.
- Керемидчиева 1998: *Керемидчиева, Сл.* Двустранен спорадичен акавизъм в един родопски говор (говора на Райково – Смолян). – *Проглас*, 3–4, с. 164–170.
- Керемидчиева и др. 2012: *Керемидчиева, Сл., А. Кочева, Л. Василева, К. Първанов, З. Сертова, Ил. Гаравалова, Р. Чернева.* Еркеч – паметта на езика. София, Мултипринт.
- Кодов 1935: *Кодов, Хр.* Езикът на тракийските българи. – В: *Тракийски сборник*, VII, 1935.
- Кондов 2004: *Кондов, В.* Към въпроса за акавизма на българите в Бесарабия. – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Т. 8. Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“.
- Кочев 1983: *Кочев, Ив.* Темброва характеристика на източнобългарската редукция. – *Български език*, 4, с. 296–300.
- Кочев 2010: *Кочев, Ив.* Българска фонология. София, Анико.
- Милетич 1900: *Милетич, Л.* Книжнината и езикът на банатските българи. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, XVI–XVII, с. 339–483.
- Милетич 1936: *Милетич, Л.* Акане и пълногласие в централните родопски говори. – *Македонски преглед*, 1, с. 26–30.
- Милетич 2013: *Милетич, Л.* Родопските говори на българския език. София, Изток-Запад. (Превод от изданието *Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache*. Wien, 1912.)
- Михайлов 2015: *Михайлов, М.* Източни родопски говори. Фонетика и фонология. Смолян, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Филиал – Смолян.

- Младенов 1941: *Младенов, Ст.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, Хр. Г. Данов.
- Младенов 1965: *Младенов, М.* Особености в говора на с. Корово, Велинградско. – *Език и литература*, 3, с. 35–42.
- Младенов 1966: *Младенов М.* Неизвестен тип акавизъм в ропските говори (Следударен акавизъм в говора на с. Ракитово, Пазарджишко). – *Български език*, 1, с. 32–38.
- Неделчев 1994: *Неделчев, Н.* Диалект на българите католици (северен павликянски говор). Велико Търново, Абагар.
- ОЛА 2008: Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Выпуск 5. Рефлексы *о. Москва, ИРЯ РАН.
- Русак 2018: *Русак, В.* Беларускае аканне ў агульнаславянскім кантэксте: па матэрыялах выпуску „Рэфлексы *а“ „Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа“. – В: *Мовазнаўства, літаратуразнаўства, фалькларыстыка: XVI Міжнародны з'езд славістаў (Бялград, 19–27 жніўня 2018 г.). Доклады беларускай дэлегацыі.* Мінск, Беларускае навука, с. 175–195.
- Скатън 1975: *Скатън, Б.* За ропския акавизъм. – *Български език*, 1, с. 47–48.
- Стойков 1963: *Стойков, Ст.* Акане в говора на с. Триград, Девинско. – *Български език*, 1, с. 8–21.
- Стойков 1968: *Стойков, Ст.* Нов неизвестен тип акавизъм в родопските говори (Предударен акавизъм в говора на селата Старцево и Неделино, Златоградско). – *Български език*, 1, с. 3–9.
- Стойков 2003: *Стойков, Ст.* Българска диалектология. София, АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Тилков 1964: *Тилков, Д.* Към въпроса за типологията на родопското акане. – *Известия на Института за български език*, 11, с. 403–410.
- Тилков, Бояджиев 1977: *Тилков, Д., Т. Бояджиев.* Българска фонетика. София, Наука и изкуство.
- Цонев 1985: *Цонев, Б.* История на българския език. Т. 2; Т. 3. Фототипно издание от 1937. София, Наука и изкуство.
- Cankof 1852: *Kyriak Cankof, A. und D.* Grammatik der bulgarischen Sprache. Wien, L. Sommer.

REFERENCES

- ABGEM 1972: *Ivanov, Y. N.* Balgarski dialekten atlas. Balgarski govori ot Egeyska Makedonia. T. I. Dramsko, Syarsko, Valovishtko i Zilyahovsko. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Antonova 2019: *Antonova-Vasileva, L.* Akavizmat (promyanata na neaktsentuvano o > a) v balgarskite dialekti i v dialektniya kontinuum na yuzhnite slavyanski ezitsi. – *Gwary Dziś*, 11, s. 111–122.
- Antonova 2021: *Antonova-Vasileva, L.* Govorat na balgarite v Rahovets, Prizrensko. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.
- Antonova 2023: *Antonova-Vasileva, L.* Govorite v Debarsko, Republika Albania, i rodopskite dialekti. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“.* Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, s. 141–150.
- BDA 1964: Balgarski dialekten atlas. T. I. Yugoiztochna Bulgaria. Sofia, Izdatelstvo na BAN.

- BDA 1966: *Balgarski dialekten atlas*. T. II. Yugoiztochna Bulgaria. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- BDA 1981: *Balgarski dialekten atlas*. T. IV. Yugoiztochna Bulgaria. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- BDA. OT 2001: *Balgarski dialekten atlas*. Obobshtavasht tom. Ch. I–III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika. Sofia, IK “Trud”. <<https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/>>. [09.09.2023]
- BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. I. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 1971; T. IV. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 1995.
- Cankof 1852: *Kyriak Cankof, A. und D. Grammatik der bulgarischen Sprache*. Wien, L. Sommer.
- Dimitrov 1905: *Dimitrov, L. Kratki etnografski belezhki za Debarsko s ogled kam govora v toya kray*. – In: *Izvestiya na Seminara po slavyanska filologia*. Sofia, Darzhavna pechatnitsa, s. 263–274.
- Georgiev 1964: *Georgiev, Vl. Vokalnata sistema v razvoya na slavyanskite ezitsi*. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Georgiev et al. 1968: *Georgiev, Vl., V. K. Zhuravlev, F. P. Filin, S. I. Stojkov. Obshhleslavjanskoe znachenie problemy akan'ja*. Sofija, Bolgarskaja akademija nauk
- Grigorov 1907: *Grigorov, M. Govorat na malorekantsite (miyatsite) v Debarsko*. – In: *Izvestiya na Seminara po slavyanska filologia pri Universiteta v Sofia (II)*. Sofia, Darzhavna pechatnitsa, s. 201–304.
- Ivanov 1969: *Ivanov, Y. Edno interesno yavlenie v balgarskiya vokalizam*. – *Balgarski ezik*, 2, s. 137–144.
- Ivanov 1977: *Ivanov, Y. Balgarski preselnicheski govori. Govorite v Dramsko i Syarsko. Trudove po balgarska dialektologia*. Kn. 9. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Ivanov 1990: *Ivanov, V. V. Istoricheskaja grammatika russkogo jazyka*. Moskva, Prosveshhenie.
- Keremidchieva 1998: *Keremidchieva, Sl. Dvustranen sporadichen akavizam v edin rodopski govor (govora na Raykovo – Smolyan)*. – *Proglas*, 3–4, s. 164–170.
- Keremidchieva et al. 2012: *Keremidchieva, Sl., A. Kocheva, L. Vasileva, K. Parvanov, Z. Sertova, Il. Garavalova, R. Cherneva. Erkech – pametta na ezika*. Sofia, Multiprint.
- Kochev 1983: *Kochev, Iv. Tembroya harakteristika na iztochnobalgarskata reduktsiya*. – *Balgarski ezik*, 4, s. 296–300.
- Kochev 2010: *Kochev, Iv. Balgarska fonologiya*. Sofia, Aniko.
- Kodov 1935: *Kodov, Hr. Ezikat na trakiyskite balgari*. – In: *Trakiyski sbornik*, VII, 1935.
- Kondov 2004: *Kondov, V. Kam vaprosa za akavizma na balgarite v Besarabia*. – In: *Balgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvania i materialy*. T. 8. Veliko Tarnovo, UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”.
- Mihaylov 2015: *Mihaylov, M. Iztochni rodopski govori. Fonetika i fonologiya*. Smolyan, Plovdivski universitet “Paisiy Hilendarski”, Filial – Smolyan.
- Miletich 1900: *Miletich, L. Knizhninata i ezikat na banatskite balgari*. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, XVI–XVII, s. 339–483.
- Miletich 1936: *Miletich, L. Akane i palnoglasie v tsentralnite rodopski govori*. – *Makedonski pregled*, 1, s. 26–30.
- Miletich 2013: *Miletich, L. Rodopskite govori na balgarskiya ezik*. Sofia, Iztok-Zapad. (Prevod ot izdaniето Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache. Wien, 1912.)
- Mladenov 1941: *Mladenov, St. Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia, Hr. G. Danov.

- Mladenov 1965: *Mladenov, M. Osobenosti v govora na s. Korovo, Velingradsko. – Ezik i literatura*, 3, s. 35–42.
- Mladenov 1966: *Mladenov M. Neizvesten tip akavizam v ropskite govori (Sledudaren akavizam v govora na s. Rakitovo, Pazardzhishko). – Balgarski ezik*, 1, s. 32–38.
- Nedelchev 1994: *Nedelchev, N. Dialekt na balgarite katolitsi (severen pavlikyanski govor). Veliko Tarnovo, Abagar.*
- OLA 2008: *Obshheslavjanskij lingvisticeskij atlas. Serija fonetiko-grammaticeskaja. Vypusk 5. Refleksy *o. Moskva, IRJa RAN.*
- Rusak 2018: *Rusak, V. Belaruskae akanne w agul"naslavjanskim kantjeksce: pa matjeryjalah vypusku „Rjefleksy *a“ „Agul"naslavjanskaga lingvistichnaga atlasa“.* – In: *Movaznawstva, litaraturaznawstva, fal"klarystyka: XVI Mizhnarodny z'ezd slavistaw (Bjalgrad, 19–27 zhniwnja 2018 g.). Daklady belaruskaj djelegacyi.* Minsk, Belaruskaja navuka, s. 175–195.
- Scatton 1975: *Scatton, E. Za ropskiya akavizam. – Balgarski ezik*, 1, s. 47–48.
- Stoykov 1963: *Stoykov, St. Akane v govora na s. Trigrad, Devinsko. – Balgarski ezik*, 1, s. 8–21.
- Stoykov 1968: *Stoykov, St. Nov neizvesten tip akavizam v rodopskite govori (Predudaren akavizam v govora na selata Startsevo i Nedelino, Zlatogradsko). – Balgarski ezik*, 1, s. 3–9.
- Stoykov 2003: *Stoykov, St. Balgarska dialektologiya. Sofia, AI “Prof. Marin Drinov”.*
- Tilkov 1964: *Tilkov, D. Kam vaprosa za tipologiyata na rodopskoto akane. – Izvestia na Instituta za balgarski ezik*, 11, s. 403–410.
- Tilkov, Boyadzhiev 1977: *Tilkov, D., T. Boyadzhiev. Balgarska fonetika. Sofia, Nauka i izkustvo.*
- Tsonev 1985: *Tsonev, B. Istorija na balgarskiya ezik. T. 2; T. 3. Fototipno izdanie ot 1937. Sofia, Nauka i izkustvo.*
- Zhobov 2004: *Zhobov, Vl. Zvukovete v balgarskiya ezik. Sofia, SemaRSh.*

✉ Проф. д-р Лучия Антонова-Василева
Секция за българска диалектология и лингвистична география
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
при Българската академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Prof. Luchia Antonova-Vasileva, PhD
Department of Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria